

KÉT ZSÁKUTCA?

FERTŐ IMRE

Juhász Pál:

Emberek és intézmények

Két zsákutca az agráriumban

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006.

616 old., 4900 Ft

(Terepmunkák)

Juhász Pál csak most publikálja első könyvét, noha – Kuczi Tibor találó jellemzése szerint – „egy közismert, az értelmiségi közgondolkodást a hetvenes évek óta formáló, inspiráló, karakteres szerző” (13. old.). Juhász Pál agrárszociológusnak tekinti magát. A kötet azonban egyaránt tartalmaz agrár-közgazdasági, közgazdasági, szociográfiai írásokat és recenziókat, és az is kiderül, hogy Juhász szociológus szakértőként alkotótársa volt számos, a hetvenes években készült, híres, a falusi társadalom átalakulását rögzítő dokumentumfilmnek (pl. Schiffer Pál: *Földi paradicsom*).

Juhász az ELTE matematika-filozófia szakán kezdte tanulmányait, majd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem elméleti szakán szerzett diplomát. Pályafutása a Szövetkezeti Kutató Intézetben indult, ahol az agrárkérdések nemcsak gazdasági, hanem társadalmi vonzatainak is elismert szakértőjévé vált. Juhász népszerűbb és elismertebb a szociológusok és a közgazdászok, mint az agrárközgazdászok körében. Jellemző példája ennek, hogy hatvanadik születésnapját a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén tudományos ülés-szakkal köszöntötték, a *Közgazdasági Szemle* pedig Gábor R. Istvánnak, a kiváló munkagazdásznak az ülészakon megtartott előadásával¹ köszöntötte. Ugyanakkor Juhász munkássága a magyar felsőoktatásban nagy valószínűséggel egyetlenegy standard agrár-közgazdasági kurzusban sem jelent meg az elmúlt évtizedekben.

A szerző körüli furcsaságokat növeli, hogy írásait általában nem lehet a hagyományos tudományos publikációk közé sorolni. Juhász legfőbb műfaja ugyanis az esszé. Írásait egy főáramú purista aligha tekintené tudományos teljesítménynek, hiszen többnyire hiányoznak belőlük a nemzetközi publikációs gyakorlatban megszokott kellékek: a motiváció- és problémaleírás, az irodalmi összefoglaló, a modell, az adatok, a módszertan bemutatása, az eredmények összegzése. Ugyanakkor a kötet kulcsírásai rendkívül gondolat-

gazdagok, többszálúak, sokszor provokatívak, és mindig továbbgondolásra készítenek. A következőkben először ezt a furcsa kettőséget vesszük szemügyre, majd Juhász szerteágazó tematikájú írásai közül az agrárközgazdasági munkáit mutatjuk be. Eközben a recenziens nem tetszeleghet az objektív kritikus pózában, hiszen paradox módon döntően Juhász Pál hatására lett agrárközgazdász, noha agrárközgazdász diplomája van. Ráadásul első komolyabb publikációját, társszerzőként, is vele jegyezte.

A Juhász által kialakított műfajnak és módszertannak vitathatatlan előnyei mellett nem hallgathatók el a hátrányai. A kötet végén található önironikus önéletrajzból nagyjából megtudjuk, hogyan alakult ki Juhász módszere, és azt is, mi az oka a formális és informális elismertsége közötti ellentétnek. Már első tanulmányával² rögtön kiírta magát a hivatalos tudományosságból, ugyanakkor nem vonták meg tőle a tudományos kutatás lehetőségét. Így tudományos pályáján nem gyötörték a tudományos fokozatok megszerzéséhez szükséges publikációs és egyéb kényszerek, írásaiban ezért nem alkalmazkodott a kor sajátos követelményeihez, a marxizmus klasszikusaira való, kontextustól független hivatkozáshoz. Ennek a sajátos kutatói integritásnak is köszönhető, hogy az 1990 előtti írásai ma is élők és izgalmasak. Kizárása a hivatalos nyilvánosságból utat nyitott a szerző informális elismertsége felé, hiszen jó reklámot teremtett munkáinak olyanok között is, akik vélhetően sosem foglalkoztak volna a mezőgazdaság és az agrártársadalom kérdéseivel.

A szerző munkamódszere: a közgazdaságtani, szociológiai és történettudományi elméleti megfontolásokat ötvözi a statisztikai adatokból és a Szövetkezeti Kutatóintézetben a kilencvenes évek előtt készült nagy empirikus felméréseiből leszűrhető tényekkel, s ezeket egészíti ki a terepkutatási tapasztalatokkal. Az esetek többségében nincs megelégedve a közbeszéd vagy a tudomány által felkínált fogalmi renddel, ezért saját fogalmi apparátust és modellt konstruál. Erőssége a

1 ■ Gábor R. István: Tőkésvallalat vis-à-vis szakszervezet versus termelőszövetkezet. *Közgazdasági Szemle*, LI (2004), 7–8. szám, 740–751. old.

2 ■ Inercia a mezőgazdaságban, amely *A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről* címmel jelent meg a „Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei” című kiadványsorozat 93. kiadványaként. A megjelenés napján a tanulmány terjesztését betiltották.

3 ■ N. R. Collins: Changing Role of Price in Agricultural Marketing. *Journal of Farm Economics*, 41 (1959), 528–534. old.

kivételes szintetizáló képesség: „összeáll a fejében minden”, a megfigyelt jelenségek az általa létrehozott modell logikus rendjébe illeszkednek. Intenzív kutatási módszerének alapja az általa „csevegésnek” nevezett mélyinterjú-technika, amellyel a lehető legtöbb lényeges információt képes megszerezni, bárki legyen is az interjúalany. Írásai empirikus hipotézisek sorozatait tartalmazzák, amelyek logikusan illeszkednek az általa megkonstruált történetbe. Juhász nem törődik az „egy cikk – egy poén” publikációs arany szabályával sem. Tanulmányai több szálon futó történetek, amelyekben belül ráadásul az egyes sztorik logikáját sem fejt ki következetesen. Sokszor belekezd egy gondolatmenetbe, mielőtt azonban a konklúzióhoz érne, hirtelen fordulattal áttér egy másik történetre. Ezt az eljárást az *Inercia a mezőgazdaságban* című tanulmány bevezetőjében így indokolja: „Bár a szerzőnek meggyőződése, hogy a fogalmi rend végigvezetését a tanulmány implícite tartalmazza, kritikussai egy részének azt a kívánságát, hogy a kifejtést tegye teljesebbé, nem fogadta meg. Mivel az áttevő gondolatmenetek motiválására nem vállalkozhatott, az üres (mert csupán logikus) fejtegetéseket elhagyta [a szerző kiemelése]. Azt reméli, hogy ezzel az olvasót nagyobb beleélésre készítse.” (28. old.)

Az esszéforma kétségtelenül előnye, hogy a főáramú közgazdaság-tudomány közlési szabályait követő cikkek formailag és tartalmilag előírt szigorú rendjéhez képest nem kell minden állítást alátámasztani. Hátránya Juhász esetében viszont az, hogy az olvasótól rendkívüli erőfeszítéseket kíván a gondolatmenet követése. A szerző nem könynyíti meg olvasói dolgát, mivel az általa kidolgozott fogalmi rendeket, elméleti modelleket sehol sem fejt ki módszeresen. Mivel írásai túlnyomó többségét alapvetően nem a tudományos piacra szánta, megszabadult a normál tudományos tevékenység szabta korlátoktól. Kutatásainak fő motivációja nem a publikáció vagy a tudományos karrier, hanem a hazai agrárvilág megértésének és értelmezésnek igénye. Hipotéziseit nem verifikálja kifinomult empirikus módsze-

rekkel, nem tisztázza saját fogalmainak és modelljeinek viszonyát a szakirodalomban alkalmazottakhoz. A *Két zsákutca az agráriumban* alcím tömören összefoglalja Juhász véleményét az elmúlt évtizedek magyar agrárfejlődéséről. Az első fejezet arról szól, hogy a még ma is gyakran élő közvélekedéssel szemben miért nevezhető a szocialista agrárcsoda zsákutcának; a logikai ív a fejezet első (*Inercia a mezőgazdaságban*) és utolsó (*Zsákutcában a magyar mezőgazdaság*) írása között szinte tökéletes. Az „Inercia” tanulmány kulcsfontosságú a szerző munkásságában. Egyrészt minden olyan problémát érint, ami Juhász Pált a következő évtizedekben is foglalkoztatta, másrészt már megtalálható benne az írásait azóta is jellemző elemzési apparátus, fogalmi rend, módszertan és világlátás. A „Zsákutcas” cikk pedig Juhász Pál első írásának meg(nem)jelenésétől a nyolcvanas évek végéig tartó időszak agrár-közgazdasági kutatásainak rövid és frappáns szintézise.

Mai szemmel az „Inercia” tanulmány az új intézményi közgazdaságtan eszközeit alkalmazó elemzés a magyar mezőgazdaságban az erőszakos kollektivizálás után végbement technológiai fejlődésről és gazdasági, társadalmi hatásairól. Problémafelvetése a kor nemzetközi irodalmának mércéjével mérve is újszerű volt. Megjelenésekor a nemzetközi irodalomban már lezajlott a mezőgazdaság iparosításáról folyó vita első nagy szakasza, mely két fontos kérdést állított a középpontba: Hogyan változtatja meg a termelés szerkezetét a modern technológiák elterjedése? Hogyan befolyásolja a mezőgazdasági árakat a termelők és a feldolgozók/kereskedők között egyre szorosabbá váló vertikális koordináció?³ Konkrétabban: amíg a termelők továbbra is árelfogadók maradnak, addig a feldolgozók/felvásárlók piaci ereje nő, ami lehetővé teszi, hogy piaci erejüket kihasználják a termelők rovására. Juhász itt két, a nemzetközi irodalomban is elhanyagolt problémára koncentrált. Mivel az élelmiszer-termelés hatékonysága nemcsak az egyes részfázisok (input-előállítás, termelés, feldolgozás, nagy- és kiskereskedelem) hatékony-

ságán, hanem hatékony együttműködésén (Juhász szávaival kooperációs rendjén) is múlik, kérdés, hogy a mezőgazdaságban bevezetett új technológiák megváltoztatják-e a mezőgazdasági termelés szervezeti rendjét? Meghatározóvá válhatnak-e a mezőgazdaságban az ipari üzemszervezési (taylorianus) elveken működő vállalkozások?

Noha a nemzetközi irodalom már a kezdetektől hangsúlyozta a mezőgazdaság iparosodásának eltérő jellegét,⁴ a szervezeti formákra gyakorolt hatását az agrár-közgazdaságtan főárama sokáig nem vizsgálta. Juhász elemzése a hetvenes évek elején a hazai agráriusok szemében is megröszkötő és megbotránkoztató volt. A magyar mezőgazdaság akkoriban élte át a technológiaváltás rendkívül látványos korszakát, ám a szerző nem e folyamat dicséretét zengte, hanem három alapvető problémájára mutatott rá. Egyrészt: „az anyagfolyamatok szervezeti széttagoltsága és egy motívumszegény, általános szinten való integráltsága a technikai fejlődés követelményeinek csak meglehetősen technicista értelmű tudatosítását teszi lehetővé.” (46. old.) Magyarán, a tervezés akkori rendje akadályozta a kooperációs rend hatékonyságát és a harmonikus innovációt az élelmiszer-gazdaság minden lépcsőjén. Másrészt: „a nálunk meghonosodott mezőgazdasági technika szülőhelyén családi gazdaságok rendszerében alakult ki. A mi munkaszervezeteink csak tőkeparazlással, kisebb hatékonysággal tudják alkalmazni.” (54. old.) A harmadik általa említett probléma pedig a mezőgazdasági üzemszervezet átalakulásának útfüggősége volt, ami többek között a nagybirtokhoz kapcsolódó attitűdök továbbélését jelentette a szocialista mezőgazdaságban.

A szervezeti forma problémájának elemzése nemzetközi szinten is egyedülálló volt. Coase, Alchian és Demsetz⁵ korai munkái ellenére az akkori közgazdaságtan és különösen az agrár-közgazdaságtan a vállalatot többnyire fekete dobozként kezelte, elhanyagolva belső szervezeti rendszerét. A főáramú közgazdasági irodalomban nyilvánvalónak tűnt, hogy a fejlett országok mezőgazdaságában a családi gazdaság a meghatározó üzemmforma. Ezért ennek vizsgálata sokáig nem (ma sem) érdekelt senkit. A kérdés általánosabban megfogalmazva így hangzik: Miért kicsik a farmok az ipari vállalkozásokhoz képest, a mezőgazdaságot miért nem jellemzik hierarchizált üzemszervezeti formák? A részleges válasz az új intézményi közgazdaságtan eszközeinek felhasználásával csak két évtizeddel később született meg.⁶

Az üzemszervezet problémájának felvázolása után Juhász a következő négy rövid tanulmányban azt elemzi, hogyan kapcsolódnak a mezőgazdasági üzemek az árak és a termelési tényezők piacaihoz. Rávilágít, hogy a hasonlóságok ellenére a legfontosabb különbség a két világháború közötti magyar agrárrendszer és a szocialista mezőgazdaság között az, hogy a szereplők másképpen kapcsolódnak a piacokhoz. Nemcsak azért, mert a tervezésben bizonyos piacok (tőke- és földpiac) egyáltalán nem léteznek vagy

csak korlátozottan működnek, hanem mert az országosan egységes munkaerőpiac létrejöttével egyrészt átalakult a mezőgazdaságban dolgozók életformája, másrészt nőtt a mezőgazdasági tevékenységet végzők között a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya.

Juhász Pálnak a magyar szocialista mezőgazdasági csoda alapjának számító nagyüzem-kisüzem szimbiózisra vonatkozó tézisei megbotránkoztatták a kor agráriusait. *A mezőgazdasági kistermelés és a nagyüzemek* című tanulmányában nem kevesebbet állított, mint hogy: 1. A nagyüzemek nem integrálják a kistermelést; 2. a nagyüzemek nem is képesek integrálni a kistermelés egészét; 3. nem is lenne jó, ha a nagyüzemek integrálnák a kistermelést.

Az első fejezetet záró „Zsákutcás” tanulmányban Juhász a korábban bemutatott elemzési apparátust és szinteket egységes keretbe foglalva kíméletlen kritikát fogalmaz meg a szocialista mezőgazdaság teljesítményéről. Kiindulópontként bemutatja, majd lépésről lépésre kétségbe vonja a magyar „agrárcsoda” mellett általában felhozott érveket. Tanulságos olvasmány, hiszen az egykor volt szocialista mezőgazdasági csoda mellett még ma is ugyanazokat az érveket hozzák fel a régi rendszer apologetái, akik ma indulatosan borongnak az átalakulás vélt és valós kudarcain. A magyar mezőgazdaság 1960 és 1985 között valóban látványos mennyiségi mutatókat produkált (egy főre jutó gabona- és hústermelés, terméshozamok), ráadásul a többi szocialista országhoz képest folyamatosan nettó exportőr volt mezőgazdasági termékekből. Juhász hangsúlyozza, hogy a „siker” csak relatív, és az volt az ára, hogy „a magyar agrárrendszernek azokat a jegyeit szokták kiemelni, amelyek megkülönböztetik általában a kelet-európai és különösen a szovjet agrárrendszertől. Pedig azok a kényszerpályák, amelyek a mezőgazdasági vállalatok érzékelési rendszerét, döntéseit és gazdálkodási formáit meghatározzák, még ma is döntően az állami redistribúció szovjet típusú rendszerében létrejött intézményekből származnak.” (101. old.) Az 1968-as gazdasági reform után nem voltak már központi tervcélok, ám a pénzügyi ösztönzők ellenére sem alakult ki verseny a mezőgazdasági nagyüzemek között. A szocialista nagyüzemek az állam

4 ■ J. M. Brewster: The Machine Process in Agriculture and Industry. *Journal of Farm Economics*, 32 (1950), 69–81. old.

5 ■ R. Coase: The Nature of Firm. *Economica*, 4 (1937), 386–405. old.; A. A. Alchian – H. Demsetz: Production, Information Costs and Economic Organization. *American Economic Review*, 62 (1972), 5. szám, 777–795. old.

6 ■ G. Schmitt: Why is the agriculture of advanced western economies still organized by the family farms? Will this continue to be so in the future? *European Review of Agricultural Economics*, 18 (1991), 443–458. old.; D. W. Allen – D. Lueck: The Nature of Farm. *Journal of Law and Economics*, 41 (1998), 343–386. old.

7 ■ Az agrárkérdés politikai tartalma 1988-ban, Az agrárkérdés 1989-ben, *Agrárkérdés a gazdasági és politikai válság nyomása alatt*.

8 ■ Jól illusztrálja ezt a korszak két fontos könyve: Sipos Aladár – Halmi Péter: *Válaszút az agrárpolitika*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1988.; Csendes Béla (szerk.): *Új agrárpolitika*. Mezőgazdasági, Bp., 1989.

megbízottai voltak. Az volt a feladatuk, hogy egy adott területen a mezőgazdasági tevékenységeket szervezzék, és az agrárius érdekeket képviseljék. Az állam tervecélok helyett az általa szimulált piac által teremtett érdekekkel terelte a vállalatokat a követendőnek tartott irányba. A támogatási rendszer a nyolcvanas évek korrekciói ellenére végig megőrizte mesterséges jellegét. A gazdasági reformok nem az állam és a mezőgazdasági vállalatok kapcsolatában hoztak változásokat, hanem a nagyüzemek helyzetét változtatták meg a hazai vállalatrendszerben. A reformok nem tudták áttörni a termelési fázisok monopóliumainak logikáját, inkább a mezőgazdasági nagyüzemek vállalatrendszerét alakították át. A legfontosabb fejlemények közé tartozott, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek olyan tevékenységekbe kezdtek, amelyeket korábban csak állami vállalatok végezhettek. Közös vállalatokat hoztak létre. Kialakultak a termelési rendszerek. Nem mezőgazdasági tevékenységekkel foglalkozó melléküzemágakat működtettek.

Minden reform ellenére a magyar mezőgazdaság a nyolcvanas évek közepére válságba került. A magyar mezőgazdasági csoda alapjaként emlegetett nagyüzem-kisüzem szimbiózis pedig – állítja Juhász – egy monopolistához való kényszeralkalmazkodás eredménye volt. A kistermelés ugyanis csak ott tudott elterjedni, ahol a nagyüzemek átengedték a kisüzemeknek a sikertelen tevékenységeket. „A mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok fordított racionalizálást hajtottak végre: nem szervezetüket igazították a tevékenységek logikájához, hanem a tevékenységi kört szűkítették le azokra a termékekre, melyeket még az ő mezei munkaszervezetük is meg tud termelni.” (108. old.)

Juhász két, máig is érvényes feladatot látott a magyar mezőgazdaság előtt. Egyrészt a tömegcikkeket olcsóbban kell termelni. Másrészt különleges minőségű termékeket kell előállítani, megfelelő piaci szegmensek számára. Ennek érdekében versenyre van szükség a mezőgazdaságban, amihez le kell számolni két politikai tabuval: 1. vissza kell állítani a földpiacot; 2. lehetővé kell tenni a szocialista nagyüzemektől független vállalatfejlődést.

A szocialista mezőgazdaságról írt tanulmányok egybefüggő rendszert alkotnak. Nem állíthatjuk sajnós ugyanezt Juhásznak a rendszerváltozás utáni írásairól, amelyek a *Gazdaságpolitikai írások* és az *Új intézményi elemzések* című fejezetekben találhatók. Zavarba kerülnénk, ha meg kellene fogalmaznunk, mit ért a szerző zsákutcás agrárfejlődésen a rendszerváltozás után. Ezt ugyanis egyik írásában sem fejt ki pontosan. Ennek a hiánynak vélhetően az az oka, hogy az 1990 utáni írásainak jó része politikai pamflet vagy helyzet-elemzés. Ezekben, érthető módon egy-egy problémára (például a kárpótlásra, a szövetkezeti és a földtörvényre) vagy egy (adott) év eseményeire koncentrálnak (ilyenek a *Magyarország politikai évkönyve* sorozathoz készült írások⁷).

Juhász álláspontját a magyar mezőgazdaság átalakulásáról összefüggően az *Elemzés a magyar élelmi-*

szergazdaságról című, 1996–1997-ben Mohácsi Kálmánnal közösen írt tanulmányából rekonstruálhatjuk. Furcsa módon Juhász a kilencvenes években megindult változások értékelésére az általa korábban kidolgozott elemzési keretet átfogóan csak ebben az írásban használta fel.

A tanulmány sajátos légkörben íródott. A nyolcvanas évek második felében a szakmai körökben – de még a szocialista mezőgazdaság fanatikusa (abb) hívei számára is – világossá vált, hogy a magyar mezőgazdaság válságba került.⁸ Az agrárreformkörök megjelenése az MSZMP-n belül és az első traktoros felvonulás 1988-ban jól jelezte a mezőgazdaság nagyüzemi szereplőinek elégedetlenségét és változtatni akarását. A rendszerváltozással együtt járó piaci és kulturális sokkhatás mégis felkészületlenül érte a magyar mezőgazdaságot. Juhász először röviden összefoglalja a szocialista mezőgazdaság örökölt jellemzőit, majd áttér a transzformációs válság okainak bemutatására. A külső és a belső kereslet hirtelen visszaesése, a támogatások gyors leépítése, az árak és a külkereskedelem liberalizálása 1991-re összetörte az élelmiszer-gazdaság kooperációs rendjét. A korábban sikeresnek tekintett nagyüzem-kisüzem együttműködés bizalmatlansággal telt meg, amit felerősített a növekvő bizalmatlanság az állammal szemben. Érdekes meglátás, hogy az állam ebben a helyzetben úgy viselkedett, mint aki már a válság utáni új rend kialakításával van elfoglalva. A méltányosság kedvéért megjegyezzük, hogy két egyidejű és bonyolult feladatról volt szó: a válságkezelésről és a piacgazdaság alapjainak megteremtéséről. A kötet más írásaiban részletesen bírálta tulajdonreform következményeképpen a földtulajdon és a földhasználat elvált egymástól. Az üzemsziszter átalakulása azonban nem követte a tulajdoni rendszer radikális átalakulását. Csak azért nem következett be nagyobb és tartósabb termelés-visszaesés, mert „az agrobiznisszel kapcsolatos kulturális minták gazdagsága, az örökölt és begyakorolt együttműködési mintákra való kényszerű támaszkodás és a megjelent új szereplők alkalmazkodása ehhez az örökséghez biztosította, hogy agrárágazatunk minden egyes részkeze találjon formát a továbbműködésre” (431. old.). A kialakuló új üzemsziszter rendkívül erős szelekciós nyomás alatt áll, s nem hasonlít egyik közéleti csoport által hangsúlyozott képre sem. Nem váltak meghatározóvá a családi gazdaságok, de nem lettek általánossá a kis parcellákon, primitív körülmények között dolgozó gazdaságok sem.

A szerzők szerint a magyar mezőgazdaság vegyes üzemsziszter felé halad, amelyet három fő típus alkot.

1. Amerikai méretű üzemek jellemzik az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek utódszervezeteit, az újonnan létrejött mezőgazdasági társaságokat és a nagyvállalkozókat. Az amerikai méret azonban továbbra sem jelent amerikai üzemsziszteret. Magyarán, ezeket az üzemeket nem a tulajdonosok és előmunkásaik irányítják, kapcsolatrendszerük nem sze-

mélyes, a bennük együttműködők nem a baráti, szomszédosági vagy családi körből kerülnek ki. Hátránya a tayloriánus munkaszervezésből fakad, előnye viszont, hogy az adott kulturális hagyományok között működőképes.

2. A második típusba a családi gazdaságokat sorolják. Ezek két csoportra bomlanak: egy részük árutermelést folytat, másik részük pedig a helyi piacra vagy a rokonsági szükségletek kielégítésére koncentrálnak. A családi gazdaságok stabilizálódását és növekedését a hazai tanyarendszer fejletlensége és a mezőgazdaság gyenge töркеvonzó képessége akadályozza.

3. A harmadik üzemtípusba a részmunkaidős gazdaságok tartoznak, melyekben közvetlenül vagy közvetve közel egymillió ember érintett. Egy részük specializált árutermelést folytat, más részük alapvetően önellátásra termel, csak időnként értékesít.

A tipológia felállítását követően Juhász rátér a kooperációs rend leírására, illetve arra, milyen funkciókat kell ellátnia az átalakuló mezőgazdaság körülményei között. Ide tartozik szerinte a földhasználat összehangolása, a földművelés biztonsága, a mezőgazdasági inputpiacok, termékpiacon és finanszírozási rendszer működtetése. Nagyon életszerűen írja le, hogyan kell ezeknek a rendszereknek működniük, milyen feladatokat kell ellátniuk, ám a leírás sokszor keveredik a normatív ajánlással. Talán ezért nem tudjuk, hogy a kooperációs rend jelzett átalakulása, az új minták kialakulása és a régi hagyományok feléléde, illetve ezek egymásra hatása mennyiben általános, vagy mennyiben csak bizonyos termékkörökre jellemző.

Juhász ebben a tanulmányban ismét megcsillogtatja tipológiaalkotó készségét. Biztos, hogy a bemutatott fogalmi háló hasznos kiindulást jelentene egy nagyobb empirikus vizsgálat számára. Szívesen olvastam volna a témáról többet, bár egy minisztériumi háttér-tanulmánytól nem várható el, hogy megfeleljen a tudományos cikkekkel szemben támasztott követelményeknek. Ugyanakkor az is kár, hogy a szerző politikai ajánlásait egyetlen rendszerváltás utáni kormány sem fogadta meg.

Az élelmiszer-gazdaság kooperációs rendje átalakulásának későbbi fejleményeiről *Az EU-csatlakozás hatása a magyar élelmiszeriparra* című, szintén Mohácsi Kálmánnal közös tanulmányban olvashatunk. A cikk legérdekesebb része az, amikor azt elemzik, hogyan hatott a kereskedelmi láncok megjelenése a magyar élelmiszer-gazdaságra. Itt egy különösen fontos jelenségről van szó, amely alapjaiban formálta át az élelmiszer-gazdaság együttműködési rendjét. A kereskedelmi láncok térhódítása egy évtizeden belül lezajlott a szocializmus után átalakuló országokban, míg ugyanez a folyamat Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban évtizedeket vett igénybe.⁹ Fontos megfigyelés, hogy a kereskedelmi láncok nem töltik be a nagykereskedelem minden hagyományos funkcióját. Stratégiájukból furcsa módon a spekulációs motívum kimaradt. A beszállítók számára az okozó nagyfokú függőséget, hogy a kereskedelmi láncok „egyszerre je-

lenítik meg az élelmiszeripari vállalatok számára a vevők hatalmát és ugyanakkor az értékesítési tér felügyelőjét és szervezőjét” (552. old., kiemelés az eredetiben). A magyar élelmiszer-ipari vállalatok hátránya döntően abból származik, hogy nyugat-európai versenytársaikkal szemben nem számíthatnak megbízható mezőgazdasági beszállítókra.

A rendszerváltozást követő időszak értékelésében valószínűleg sokáig nem lesz egyetértés. Mennyiben tekinthetjük zsákutcás fejlődésnek e korszak fejleményeit? Juhász „Zsákutcás” tanulmányának egykori mércéjét alkalmazva minden fontos kérdésben pozitív változás történt. A nyolcvanas évek végén még létező tabuk megszűntek: van földpiac (még ha nem annyira liberalizált is, mint Juhász szeretné) és a nagyüzemektől független a vállalatfejlődés is. A magyar mezőgazdaság a kilencvenes évek eleji hisztériák ellenére nem omlott össze. A jól ismert nehézségek és problémák ellenére a rendszerváltás előtti teljesítmény 70-75 százalékát ma sokkal kevesebb ráfordítással állítja elő. Akkor volt túl magas a mezőgazdasági termelés relatív értéke, vagy most kevés? A régióban a magyar agrárgazdaság maradt egyedül nettó exportőr az egész időszakban. Egyáltalán össze lehet-e vetni a szocialista almát a kapitalista körtével? Csak néhány kérdés, amellyel provokálni szeretném Juhász Pált, hogy egy összefüggő könyvben írja meg véleményét a magyar mezőgazdaság átalakulásáról. Talán nem kell rá olyan sokat várni, mint első kötete megjelenésére, és reméljük, hogy az a műve nem esik szét az első olvasás után.

Juhász Pál könyvének talán legfontosabb tanulsága, hogy az agráriumot hagyományosan körülvevő politikai, gazdasági és társadalmi indulatok mellett is igyekezzünk – a szerző szavaival – „a zoológus tárgyilagosságával” leírni és értelmezni a körülöttünk lévő világot. Különösen igaz ez ma, amikor nemcsak közbeszédünket, hanem sajnós oktatásunkat is eluralta az ideológiakritika – a tények tisztelete és az ismeretek rendszerezett leírása helyett. □

9 ■ A téma fontosságát jól jelzi, hogy két éve az egész világot átölelő nemzetközi monstre kutatás indult „Regoverning Markets” címmel. A kutatásról és az eddigi fontosabb eredményekről a www.regoverningmarkets.com honlapon lehet olvasni.